

BEVEZETŐ

1844-ben készítette el a szerb belügyminiszter, Ilija Garašanin ¹ a szerb nemzeti és külpolitika titkos dokumentumaként számon tartott Načertanijét (magyarul: Tervezet).

Megszületésének előzményeit illetően feltétlenül meg kell említenünk a Szerbiában az 1842-es fordulattal bekövetkező külpolitikai orientációváltást.

A Vučić–Perišić felkeléssel, melynek következményeként Mihailo ² a szerb fejedelemség elhagyására kényszerült, az országban az alkotmányvédők ³ szerezték meg a hatalmat, akik saját választottjukat, Aleksandar Karađorđevićot ⁴ ültették a trónra. Sándor fejedelemsége idején (1842–1858) a tényleges hatalom az alkotmányvédők kezében volt, míg végül 1858-ban az Obrenović-dinasztiának sikerült helyreállítania hatalmát.

Az alkotmányvédő mozgalom színrelépésétől kezdve a fejedelmi önkény korlátozásáért szállt síkra. A Porta és a közreműködésükkel 1838-ban kidolgozott „török alkotmány” már jelentős hatalommegosztást írt elő a fejedelem számára (egy 17 tagú Tanácsot rendelt mellé, melynek tagjai elmozdíthatatlanok voltak). Miután Miloš ⁵ nem volt hajlandó az alkotmány gyakorlati megvalósítására, az alkotmányvédők ennek betartására igyekeztek rákényszeríteni őt.

¹ Ilija Garašanin (1812–1874): a XIX. századi Szerbia egyik legkiemelkedőbb politikusa. Pályafutását vámhivatalnokként kezdte, 1837-ben a szerb hadsereg parancsnokává nevezték ki. Miloš távozása után otthagyta a katonai szolgálatot. 1843–1852-ig belügyminiszter Sándor kormányában. Mihailo másodszori fejedelemsége idején (1860–1868) miniszterelnök és belügyminiszter.

² Mihailo Obrenović, Miloš Obrenović fia. 1840–1842-ig, majd 1860–1868-ig fejedelem volt Szerbiában. 1868-ban meggyilkolták.

³ Alkotmányvédőknek (Ustavobranitelji) nevezték el azt a politikai irányzatot, illetve csoportosulást Szerbiában, mely a 30-as évektől jelentkezett a fejedelmi hatalom és az Obrenović-hívekkel szemben. Közreműködésükkel született meg az 1838-ban bevezetett „török alkotmány” (innen kapták nevüket is, mert az alkotmányt védelmezték Miloš önkénye ellenében), továbbá jelentős szerepet tulajdoníthatunk mozgalmuknak Miloš, majd Mihailo távozását illetően is. Legfontosabb képviselői Toma Vučić–Perišić, Avram Petronijević, Garašanin és a Šimić testvérek voltak.

⁴ Aleksandar Karađorđević, Karađorđe fia. 1842–1858-ig Szerbia fejedelme volt.

⁵ Miloš Obrenović, a XIX. század egyik legjelentősebb szerb politikusa. A második szerb felkelés vezetője, majd 1817–1839 és 1858–1860 között fejedelem Szerbiában.

Bár az alkotmányvédő rezsim megvalósította az 1838-as alkotmány határozatait, az erélytelen fejedelem mellett működő Tanácson keresztül főleg saját befolyását érvényesítette. Ez a hatalom sem rendelkezett széles társadalmi bázissal, nem terveztek radikális, a társadalmi, gazdasági és igazgatási viszonyokat lényegesen átalakító intézkedéseket. Barbara Jelavich keményebben fogalmaz: „Nem a népképviselőt vagy a demokratikus reform ügye forgott itt kockán. A kérdés csak az volt, hogy egy korrupt fejedelem vagy az oligarchia uralkodjék-e az országban.”⁶ Az alkotmányvédők tevékenységének ugyanakkor jelentős eredményeket is tulajdoníthatunk. A rezsim rendezte a birtokviszonyokat, a tisztviselők és a kereskedelem helyzetét, megszilárdította az államigazgatási rendszert, valamint 1844-ben sor került az első polgári törvénykönyv összeállítására is.

Az új rezsim külpolitikájában azonban nem követte a korábbi (oroszbarát) tendenciákat. Miloš és Mihailo uralkodása idején Szerbiában rendkívüli méreteket öltött az orosz befolyás. Ezzel párhuzamosan erősödött az alkotmányvédők oroszellenes irányultsága, melynek következtében már hatalomra kerülésük pillanatában külpolitikai nehézségekkel kellett szembesülniük. Oroszország részéről erős ellenkezést és tiltakozást váltott ki a szerb fordulat. Követelte Karađorđe fiának lemondását és a skupština újbóli összehívását, mely az alkotmányvédők ösztönzésétől nem függetlenül ismét Sándort választotta fejedelemmé. Az oroszok ezután a két alkotmányvédő vezető, Perišić és Petronijević száműzését kérték. Szentpétervár védelmezni próbálta szerbiai befolyását és pozícióit, és az oroszellenes politika fő képviselőinek eltávolításával igyekezett mérsékelni az ellenhangulatot. Bár követeléseit teljesítették, Oroszország a későbbiekben sem szimpatizált azzal az új rezsimmel, mely az eddigiektől gyökeresen eltérő külpolitikai orientációt folytatott.

Az 1842-es hatalomváltást a Habsburgok sem nézték jó szemmel. Az orosz álláspontot nem azért támogatták, hogy erősítsék a cár pozícióit, hanem hogy aláássák a szultánét. A szerbek Ausztriával szembeni bizalmatlanságát még tovább fokozta, hogy Bécs adott menedéket Milošnak (és fiának), aki sohasem hagyott fel uralkodói ambícióival.

A fentiekből következően nem meglepő, hogy Szerbia azoknál a nyugati hatalmaknál (Anglia, Franciaország) keresett külpolitikai támogatást, amelyeknek amúgy is érdeke volt a balkáni orosz és osztrák befolyás gyengítése.

⁶ Barbara Jelavich: A balkán története I. Bp., 1996. 216.

Vučić és Petronijević már előzőleg, 1843-ban is kérték Adam Czartorys-kit, a lengyel emigráció⁷ vezetőjét, hogy járjon közben az angol és a francia kormánynál, és eszközölje ki támogatásukat a fejedelemség ügyeibe magát túlzottan beleártó Oroszországgal szemben. A válaszáért már nem várhatták meg. A két vezetőnek az orosz kormány követelésére távoznia kellett Szerbiából. A száműzetésnek az orosz szándékokkal ellenkező következménye lett: a két vezető szorosabbra fűzte kapcsolatait a lengyel emigrációval, melynek eredményeként 1844 júliusában egyezményt kötöttek Czartoryski konstantinápolyi ügynökével, Czajka-Czajkowskival. Megállapodásuk értelmében „nyugaton a lengyel emigráció fogja képviselni a szerb érdekeket, Szerbiában pedig a lengyel megbízottak szabadon mozoghatnak, és a lengyel emigráció hivatalos képviselője szabad bebocsátást kap Sándor fejedelem udvarába”⁸.

A lengyel emigráció elképzelése szerint egy erős szerb állam hatásosabban korlátozhatta volna a balkáni osztrák és orosz befolyást. 1842 elején érkezett Belgrádba az első lengyel ügynök, Ludwik Zwierkowski-Lenoir, akit 1843 márciusában František Zach váltott fel tisztségében. Mindketten jelentős hatást gyakoroltak mind az alkotmányvédőkre, mind Sándor fejedelemre és környezetére.

Mindezek után azonban tévedés lenne azt gondolni, hogy a fejedelemség külpolitikai orientációját illetően magában Szerbiában egységes vélemény alakult volna ki. Három irányzat létezett: az egyik a Porta, a másik Oroszország, míg a harmadik a nyugati hatalmak „kegyeit kereste”.

A turkofil irányzathoz tartozott maga Avram Petronijević is. A Porta mindvégig biztos támasza volt az alkotmányvédők tevékenységének, továbbá hatalmuk megszilárdításában is fontos szerepet játszott.

Természetes azonban, hogy Szerbiában mint vazallus államban az Oszmán Birodalomtól való teljes leválás alternatívája is megfogalmazódott. Eből a szempontból az alkotmányvédők tevékenysége ellentmondásosnak ítéltető, hiszen nemzeti politikájuk (a szerb egység megteremtése) önkéntelenül is legfőbb támogatójuk ellen irányult. Különösen indokoltnak tűnik a „különút” keresése akkor, ha figyelembe vesszük, hogy az Oszmán Birodalmat a kortársak „Európa beteg emberének” tekintették.

⁷ Az 1830–31-es lengyel felkelés összeomlását követően francia támogatással és Adam Czartoryski vezetésével működő lengyel emigránsokból álló, rendkívül élénk diplomáciai tevékenységet folytató csoport. Kizárólagos céljuk olyan politikai szituáció teremtése volt Európában — vagy a keleti kérdéssel összefüggésben a Balkánon —, mely elősegíti hazájuk, Lengyelország függetlenségének visszaállítását. Ügynökei szinte minden európai fővárosban jelen voltak.

⁸ Kovács Endre: Magyar–délszláv megbékélési törekvések 1848/1849-ben. Akadémia Kiadó, Budapest 1958. 20.

A másik nézőpontot a ruszofilek képviselték, hiszen az ellenkező törekvések dacára az oroszbarátságnak rendkívül mély gyökerei és hagyományai voltak Szerbiában. Érdekes, hogy egy pálfordulással később maga Toma Vučić-Perišić is ehhez a csoportosuláshoz csatlakozott.

A harmadik irányzat a nyugati hatalmak és a Czartoryski köré gyülekező lengyel emigráció felé hajlott. Ezt az irányvonalat képviselte a szerb belügyminiszter, Ilija Garašanin is, ezért a Načertanije téziseit illetően is ez bizonyult a legmeghatározóbbnak.

A Načertanijében körvonalazódtak először Szerbia mint állam külpolitikai céljai. A szerb belügyminiszter a kicsi, autonóm, a Portától még közel sem független szerb fejedelemség önálló külpolitikai célját egy olyan, a kor európai értékeinek megfelelő állam megteremtésében látta, amely – Oroszország és Ausztria balkáni érdekeitől függetlenül – hosszú távon alkalmassá válna arra, hogy maga köré gyűjtse a szerbek által lakott területeket. Garašanin egész programja a keleti kérdés⁹ prizmáján keresztül vizsgálta egy nagy szerb állam létrehozásának lehetőségét.

Az Adam Czartoryski által irányított lengyel emigráns diplomácia nemcsak a szerb politikai életre, de a Tervezet megszületésére is jelentős hatást gyakorolt. Adam Czartoryski emlékirata, valamint belgrádi ügynöke, František Zach írásműve közvetlenül inspirálták a szerb belügyminisztert Tervezete megfogalmazásában. Czartoryski Savjeti (magyarul: Tanácsok) és Zach Plan (magyarul: Terv) című memorandumai felsorolják mindazon lépéseket, melyeket a szerbeknek a délszláv népek közeledése és egyesülése érdekében végre kellene hajtaniuk. Garašanin ismerte ezeket a munkákat, sőt fel is használta őket. Míg azonban a két „ihlető” inkább egy össz-szláv program körvonalait vázolta fel, addig Garašanin szerb nemzeti programot készített. A Načertanije elsősorban a török fennhatóságú szerb területek felé irányul, megfogalmazása azonban olyan értelmezésekre is lehetőséget ad, melyek szerint a Tervezet Szerbia további szláv területek felé történő aktivizálódását is tartalmazza. Garašanin szándékosan nem tért ki a szerb–horvát viszony elemzésére, mert úgy gondolta, felesleges provokálnia a Habsburg Birodalmat. Másrészt éppen ez a külpolitikai koncepció tartalmazza elsőként a szerb nemzeti gondolkodás később egyre erőteljesebbé váló azon vonását is, amely

⁹ A „keleti kérdés” kifejezés a Török Birodalom hanyatlásához kapcsolódó problémákat takarja. A fogalom fedi az európai nagyhatalmak ellentéteit a birodalom feletti befolyás megszerzése, illetve felosztása miatt, továbbá a Török Birodalom fennhatósága alatt élő népek függetlenedési törekvéseit is.

szerint az államot „a rend, és nem a szabadság élteti”¹⁰. A Načertanije a független szerb külpolitikai doktrína alapjait vetette meg. A Török Birodalom romjain egy erős szerb állam megteremtését tűzte ki célul, mely képes lett volna a túlzott nagyhatalmi befolyás kiküszöbölésére és a szerb nemzeti célok kivitelezésére. A program megvalósítása érdekében Garašanin ügynökei 1845-től titkos diplomáciai tevékenységet és propagandát folytattak a balkáni tartományokban.

A szerb belügyminiszter Tervezetének utóéletét illetően meg kell jegyezni, hogy a későbbi értelmezésbeli különbségekből adódóan vált a nagyszerb nacionalizmus hivatkozási helyévé és a nagyszerb agresszió legfontosabb forrásává.

Az 1844-ben keletkezett külpolitikai programról a nagyközönség csak 1906-ban szerzett tudomást, amikor Milenko Vukičević megjelentette a Delo című belgrádi folyóiratban. A dokumentum mindaddig csak a szerb államvezetés és politikai elit szűk körei előtt volt ismert.

Nyilvánosságra kerülése óta a Načertanije a jugoszláv és a horvát történettudomány egyik legvitatottabb pontja. Megítélése napjainkig ellentmondásos, politikai felhangokkal telített. A vélemények alapvetően háromféleképpen értékelik a dokumentumot.

Egyesek jugoszláv tervezetnek minősítik (Dragoslav Stranjaković, Ferdo Šišić, Vasilije D. Krestić), míg mások a nagyszerb törekvések megfogalmazásaként tartják számon (Petar Šimunić, Damir Agičić, Mirko Valentić). Egy harmadik álláspont szerb nemzeti, külpolitikai programként értékeli (Vaso Čubrilović, Milorad Ekmečić).

A magyar történettudomány figyelmét elsőként Thim József hívta fel a szerb belügyminiszter Tervezetére. „A magyarországi 1848–49-iki szerb felkelés története” című munkájában¹¹ Milenko Vukičević közlése alapján szerbül és magyar fordításban is közreadja a dokumentumot.

A magyar történészek hosszú ideig nem foglalkoztak a Načertanije elemzésével. Csupán három szempontból: a magyar 1948/49-es szabadságharc, Kelet-Közép-Európa tágabb története, illetve Jugoszlávia története, valamint a régió integrációs tervei kapcsán tesznek róla említést. Az első, a Tervezetet elemző magyar nyelvű tanulmány Sajti Enikő tollából jelent meg a múlt évben.

¹⁰ Jovanović, Slobodan: Ustavobranitelj i njihova vlada (1838–1858). Beograd 1933. 331.

¹¹ Thim József: Az 1848–49-iki szerb felkelés története II. Magyar Történelmi Társulat, Budapest 1940. 1–26.

A Načertanije itt közölt újabb fordítása a Thim által megjelentetett szerb eredeti alapján készült. Az ő fordításának régies fordulatai mindenképpen szükségessé tették ezt az új fordítást, arról nem is szólva, hogy munkája már alig hozzáférhető. Amikor áttekintettem a Načertanijéről szóló igen szűkös magyar, valamint a szerb és horvát (szerb–horvát) nyelven megjelent bőséges irodalmat, rá kellett jönnöm, hogy még a kérdéssel foglalkozó történészek közül sem ismeri mindenki a Tervezet eredeti szövegét. Ez, úgy vélem, már önmagában is indokolja a magyarul 60 évvel ezelőtt, 1940-ben megjelent szöveg felfrissítését és újraközlését.

BIBLIOGRÁFIA

- AGIČIĆ, DAMIR: *Tajna politika Srbije u XIX. stoljeću*. AGM, Zagreb 1994.
- A. SAJTI ENIKŐ: A szerb nemzeti gondolkodás kezdetei. In: *A modern politikai gondolkodás kezdetei. Eszmék és folyamatok*. JATEPress, Szeged 1999. 233–236.
- ČUBRILOVIĆ, VASO: *Istorije političke misli u Srbiji XIX veka*. Beograd 1958.
- EKMEČIĆ, MILORAD: Spoljnopolitički okvir jugoslovenske istorije novog veka. *Jugoslavenski istorijski časopis*, Beograd 1998, 1–2, 31–42.
- Istorija srpskog naroda* — Srpska književna zadruka. Beograd 1981., VII.
- JELAVICH, BARBARA: *A Balkán története I*. Osiris Kiadó, Budapest 1996.
- JOVANOVIĆ, SLOBODAN: *Ustavobraniteji i njihova vlada (1838–1858)*. Izdavačka knjižarnica, Beograd 1933.
- KOVÁCS ENDRE: *Magyar–délszláv megbékélési törekvések 1848/49-ben*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1958.
- KRESTIĆ, VASILJE D.: *Srpsko–hrvatski odnosi i jugoslavenska ideja u drugoj polovini XIX. veka*. Beograd 1988.
- SOKCSEVICS DÉNES–SZILÁGYI IMRE–SZILÁGYI KÁROLY: *Déli szomszédaink története*. Bereményi, Budapest 1994.
- ŠIMUNIĆ, PETAR: „Načertanije”. *Tajni spis srpske nacionalne i vanjske politike*. Globus, Zagreb 1992.
- ŠIŠIĆ, FERDO: Knez Miloš u Zagrebu. *Jugoslavenska njiva*, VIII, 1924, 5, 188–194.
- STRANJAKOVIĆ, DRAGOSLAV: „Načertanije” Ilije Garašanina. *Glasnik Istorijskog društva u Novom Sadu*, IV, 1931, 3, 392–418.
- STRANJAKOVIĆ, DRAGOSLAV: Kako je postalo Garašaninovo „Načertanije”. *Spomenik SKA*, XCI, Beograd 1939, 63–117.
- THIM JÓZSEF: *Az 1848–49-iki szerb felkelés története II*. Magyar Történelmi társulat, Budapest 1940.
- VALENTIĆ, MIRKO: Prva programska formulacija velikosrpske ideje. In: *Izvori velikosrpske agresije*. A. Cesarec-Školska knjiga, Zagreb 1991. 41–64.